

*Biblioteka*  
NASLIJEĐE

**TIM** *press*

*Biblioteka*

NASLIJEDE

**TZVETAN TODOROV**  
**Duh prosvjetiteljstva**

*Naslov izvornika*

**L'Esprit des lumières**

© 2006 Editions Robert Laffont / Susanna Lea Associates

© za hrvatsko izdanje:

TIM press d.o.o., Zagreb

Tel.: 01 611 97 13; Faks: 01 611 97 14

E-mail: [tim.press@tim-press.hr](mailto:tim.press@tim-press.hr)

[www.tim-press.hr](http://www.tim-press.hr)

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-8075-02-5

Tzvetan Todorov

Duh  
prosvjetiteljstva

*S francuskoga prevela*

Gordana V. Popović

Zagreb, 2015.

Cet ouvrage a bénéficié du soutien des Programmes d'aide à la publication de l'Institut français.

Ova knjiga je objavljena uz potporu Programa pomoći izdavaštvu koju dodjeljuje Institut français.

# Sadržaj

1. Program	9
2. Odbacivanja i zastranjenja	25
3. Autonomija	37
4. Laicitet	49
5. Istina	63
6. Humanizam	79
7. Univerzalnost	89
8. Prosvjetiteljstvo i Europa	101
Zahvale	117
Bilješke	119
Bibliografska bilješka	125
Pogovor (Rade Kalanj)	127



Nakon smrti Boga, nakon kraha utopija, na kojem duhovnom i moralnom osloncu želimo graditi svoj zajednički život? Želimo li postupiti poput odgovornih bića, potreban nam je neki pojmovni okvir koji se ne bi temeljio jedino na našim riječima, što je lako, nego i na našim djelima. Upustivši se u traganje za tim okvirom dospio sam do jedne struje misli i osjetilnosti – humanističke inačice prosvjetiteljstva. Tijekom tri četvrtine stoljeća, naime u godinama što su prethodile 1789., dogodio se velik prevrat koji je, više od ijednog drugog, odgovoran za naš sadašnji identitet. Prvi put u povijesti ljudska su bića odlučila uzeti sudbinu u svoje ruke i dobrobit čovječanstva označiti kao krajnji cilj svog djelovanja. Taj je pokret krenuo iz cijele Europe, ne iz samo jedne zemlje, i našao svoj izraz u filozofiji i politici, u znanostima i umjetnosti, u romanu i autobiografiji.

Dakako, puki povratak u prošlost nije ni moguć ni poželjan. Autori iz 18. stoljeća ne bi znali riješiti probleme koji su se otad javili i koji svakodnevno razdiru svijet. Pa ipak, bolje razumijevanje radikalne promjene koja se tada dogodila može nam pomoći da bolje živimo danas. Želio sam stoga, ne odvajajući pogled

od našeg vremena, ustanoviti osnovne smjerove misli  
prosvjetiteljstva, uz neprestano pozivanje na prošlost  
i vraćanje u sadašnjost.

# 1.

## Program

Nije lako ustvrditi u čemu se sastojao program prosvjetiteljstva, i to iz dva razloga. Ponajprije, prosvjetiteljstvo je razdoblje dostizanja, ponavljanja, sažimanja – a ne radikalne novine. Velike misli prosvjetiteljstva ne potječu iz 18. stoljeća; kad ne dolaze iz antike, nose tragove kasnoga srednjeg vijeka, renesanse i razdoblja klasicizma. Prosvjetiteljstvo preuzima i iznosi mišljenja koja su se u prošlosti sukobljavala. To je razlog zašto su povjesničari često naglašavali da se valja osloboditi nekih ustaljenih predodžaba. Prosvjetiteljstvo je u isti mah racionalističko i empirističko, u jednakoj je mjeri nasljednikom Descartesa kao i Lockeja. Ono obuhvaća i stare i moderne, univerzalnosti i partikularnosti, u jednakoj je mjeri okrenuto povijesti i vječnosti, detalju i apstrakciji, prirodi i umjetnosti, slobodi i jednakosti. Sastojci su stari, ali kombinacija je nova: ne samo da su međusobno usklađeni već, a to je ključno, u trenutku pojave prosvjetiteljstva te ideje izlaze iz knjiga i prelaze u stvarni svijet.

Sljedeća je prepreka u tome što se brojni nositelji misli prosvjetiteljstva ni izdaleka međusobno ne slažu i neprestance vode žestoke rasprave od zemlje do zemlje, kao i unutar svake pojedine zemlje. Doduše,

vrijeme koje je otad proteklo pomaže nam da napravimo izbor, ali samo do određenog stupnja: nekadašnja su neslaganja dovela do osnivanja škola misli koje su i danas sukobljene. Prosvjetiteljstvo je bilo prije razdoblje rasprave nego konsenzusa. Na djelu je, dakle, opasna mnogostrukost – pa ipak, a to je jednako izvjesno, bez većeg napora moguće je ustanoviti nešto što bi se moglo nazvati programom prosvjetiteljstva.

Tri su ideje u osnovi tog programa, koje su dovele do brojnih posljedica: do autonomnosti, do konačnosti ljudskih činova i napokon do univerzalnosti. Što pod time valja razumjeti?

Prvo ključno obilježje misli prosvjetiteljstva pretpostavlja ono što smo sami izabrali i odlučili onome što nam nameće neki izvanjski autoritet. To opredjeljenje stoga ima dva lica, jedno kritičko, drugo konstruktivno: valja se osloboditi svakog tutorstva nametnutog ljudima izvana i prepustiti se vodstvu zakona, propisa i pravila koje su izabrali upravo oni na koje se odnose. *Emancipacija* i *autonomija* riječi su koje označavaju dva jednako nezaobilazna stupnja istog procesa. Da bismo ga mogli provoditi valja raspolagati posvemašnjom slobodom istraživanja, ispitivanja, kritiziranja, stavljanja u sumnju: više nijedna dogma i nijedna institucija nije svetinja. Posredna ali odlučna posljedica tog izbora jest svodenje uloge svakog autoriteta: on treba biti suglasan s ljudima, što znači prirodan, a ne nadnaravan. U tom smislu prosvjetiteljstvo stvara svijet „s kojeg je skinuta čarolija“, koji u cijelosti podliježe istim fizičkim zakonima, ili, kad je riječ o ljudskom društvu, posjeduje jednake mehanizme postupanja.

Tutorstvo pod kojim su živjeli ljudi prije prosvjetiteljstva bilo je ponajprije religijske naravi; njegovo je podrijetlo u isti mah prethodilo postojećem društvu (u kojem slučaju govorimo o „heteronomiji“) i bilo je nadnaravno. Najbrojnije su kritike upravo bile upućene religiji, kako bi se čovječanstvu omogućilo da samo odlučuje o svojoj sudbini. Ipak riječ je o nekoj vrsti ciljane kritike: odbacuje se podređenost društva i pojedinca propisima čija jedina legitimnost proizlazi iz činjenice da ih tradicija pripisuje bogovima i precima; autoritet prošlosti više ne smije usmjeravati život ljudi, već njihov projekt budućnosti. Ništa, naprotiv, nije rečeno o religijskom iskustvu kao takvome, ni o ideji transcendencije, ni o moralnom naučavanju neke posebne religije; kritika je upućena na ustroj društva, a ne na sadržaj vjerovanja. Religija napušta državu, ali zato ne napušta pojedinca. Velika se struja prosvjetiteljstva ne poziva na ateizam, nego na prirodnu religiju, deizam, ili na jednu od brojnih njegovih inačica. Pristupu i opisu vjerovanja cijeloga svijeta, kojih se laćaju ljudi prosvjetiteljstva, nije cilj odbaciti religije, nego dovesti do tolerantnog postupanja i obrane slobode svijesti.

Odbacivši stari jaram, ljudi će ustanoviti nove zakonitosti i propise s pomoću isključivo ljudskih sredstava; pritom više neće biti mjesta ni za magiju ni za otkrivenje. Izvjesnost prosvjetiteljstva koja bi dolazila odozgo, odmijenit će pluralnost prosvijećenosti koja će se širiti od osobe do osobe. Prva stečena autonomnost jest ona spoznaje. Ona pak polazi od načela da nijedan autoritet, kako god bio dobro uspostavljen i sjajan, ne smije biti pošteđen kritike. Spoznaja ima svega dva

izvora, razum i iskustvo, a oba su dostupna svakome. Razum se vrednuje kao sredstvo spoznaje, a ne kao pokretač ljudskog postupanja, on se suprotstavlja vjeri, ali ne i strastima. One su, naprotiv, oslobođene izvanjskih pritisaka.

Oslobođenje spoznaje širom otvara vrata procvatu znanosti. Svi bi se sada željeli staviti pod okrilje osobe koja nije filozof, već znanstvenik: Newton u prosvjetiteljstvu ima važnost usporedivu s Darwinovom u stoljećima koja će uslijediti. Fizika postiže izvanredan napredak, slijede je i ostale znanosti, kemija, biologija, pa čak sociologija i psihologija. Zagovornici te nove misli žele sve ljude privesti prosvijećenosti jer su uvjereni da će poslužiti dobru svih: spoznaja oslobađa, glasi postulat. Stoga potiču obrazovanje u svim njegovim oblicima, od osnovnih škola do visokoškolskih ustanova, i širenje znanja putem specijaliziranih izdanja ili enciklopedija namijenjenih širokoj publici.

Načelo autonomnosti mijenja u istoj mjeri život pojedinca i život društva. Borba za slobodu svijesti, koja svakome prepušta izbor religije, nije nova, ali valja je neprestano obnavljati; ona se proširuje u zahtjev za slobodu mišljenja, izražavanja, objavljivanja. Prihvatiti da je ljudsko biće tvorac svog zakona, znači istodobno ga prihvatiti u cijelosti, takvoga kakav je, a ne takvim kakav bi trebao biti. A njega pak čine tijelo i duh, strast i razboritost, osjetilnost i meditacija. Promotrimo li makar površno stvarnog čovjeka, prije negoli njegovu apstraktnu i idealiziranu sliku, primijetit ćemo da je beskonačno raznolik, u što se možemo uvjeriti putujući od zemlje do zemlje, ali i od osobe do osobe. To će

potvrditi, bolje nego svekolika znanstvena literatura, novi žanrovi koji stavljaju čovjeka u središte pozornosti: roman, s jedne strane, autobiografija, s druge. Žanrovi su to koji više ne teže otkrivanju univerzalnih zakona ljudskog djelovanja, ni primjerenom značaju svakog pokreta, već prikazuju pojedine muškarce i žene u njihovim osobitim situacijama. Isto iskazuje i slikarstvo, koje se odvrća od velikih mitoloških i vjerskih sadržaja i želi prikazati posve obična ljudska bića, zatečena u njihovim svakodnevnim bavljenjima, u njihovim najobičnijim postupcima.

Neovisnost pojedinca proširuje se na okvir njegova života kao i na onaj njegovih djela. Ona vodi otkriću prirodnog okruženja, koje čine šume i potoci, čistine i brežuljci koji nisu podložni geometrijskim ili praktičnim zahtjevima. Naporedno, ona podaruje novo mjesto umjetnicima i njihovu djelovanju. Slikari i glazbenici, glumci i pisci više nisu puki zabavljači i dekorateri, niti su jedino sluge Boga, kralja ili nekoga gospodara, već su postali primjernim utjelovljenjem svoga cijenjenog zanimanja: umjetnik-stvaralac sâm odlučuje o svojim kompozicijama i namjenjuje ih isključivo čovjekovu zadovoljstvu. Isticanje tih dviju vrijednosti svjedoči istodobno o novome dostojanstvu koje se pridaje osjetnome svijetu.

Zahtjev za neovisnošću još dublje preobražava društva u političkom smislu; on produljuje i dovršava odvajanje vremenitoga i duhovnoga. U stoljeću prosvjetiteljstva podaruje prvobitni oblik djelovanju: autori slobodno vođenih istraživanja nastoje upoznati dobronamjerne vladare s postignutim rezultatima ne

bi li i oni promijenili svoju politiku: to se očekuje od Fridriha II. u Berlinu, Katarine II. u Petersburgu, ili od Josipa II. u Beču. Osim što taj prosvijećeni despotizam njeguje neovisnost vladareve razboritosti ali zadržava podložnost naroda, taj zahtjev vodi dvama načelima. Prvo je ono suverenosti, već staro načelo koje ovdje dobiva nov sadržaj: izvor svekolike snage počiva u narodu i ništa nije nadređeno općoj volji. Drugo je ono slobode pojedinca u odnosu na svaku državnu moć, bila ona zakonita ili ne, u granicama njegova navlastita polja. Da bi se osigurala ta sloboda, zagovara se pluralizam i ravnoteža različitih snaga. U svakom je slučaju zastupljena odvojenost teologije i politike; ona se nadalje ostvaruje u sklopu vlastitih kriterija.

Svi dijelovi društva skloni su tome da postanu laički, bez obzira na to što pojedinci ostaju vjernici. Taj se program ne odnosi jedino na političku moć nego i na pravosuđe: jedino prekršaj, zlo nanoseno društvu, valja ukinuti i treba ga razlikovati od grijeha, moralne ogriješenosti o neku tradiciju. Isto je i sa školom koju se želi osloboditi crkvene vlasti kako bi postala mjestom širenja prosvijećenosti, otvorena svima, dalkle besplatna, i u isti mah za sve obvezna. Tako je i s periodičnim tiskovinama u kojima treba naći mjesta za javnu raspravu. Isto je i s ekonomijom, koju valja osloboditi proizvoljnih pritisaka i omogućiti slobodno kolanje dobara, a treba se temeljiti na vrijednosti rada i trudu pojedinca, a ne biti opterećena povlasticama i hijerarhijama iz prošlosti. Najprimjerenije mjesto za ukupnost tih promjena jest veliki grad, koji zagovara

slobodu pojedinca i istodobno ljudima pruža priliku da se susretnu i raspravljaju u zajednici.

Volja pojedinca, kao i ona zajednice, oslobodila se starih tutorstava; znači li to da je sada posve slobodna, da nema nikakvih ograničenja? Ne: duh prosvjetiteljstva ne svodi se jedino na zahtjev autonomije, nego donosi i vlastita sredstva upravljanja. Prvo među njima odnosi se na svrhu oslobođenih ljudskih bavljenja. Ona se pak spušta na zemlju; više se ne smjera Bogu, nego ljudima. U tom je smislu misao prosvjetiteljstva neka vrsta *humanizma*, ili, ako hoćete, antropocentrizma. Više nije nužno biti uvijek spreman žrtvovati ljubav stvorenja onoj Stvoritelja, kao što su zahtijevali teolozi; možemo se zadovoljiti time da ljubimo ostala ljudska bića. Kako god bilo sa životom na drugome svijetu, čovjek treba podariti neki smisao i svome zemaljskom životu. Traganje za srećom odmjenuje traganje za izbavljenjem. I sama se država više ne stavlja u službu nekoga božanskog nauma, njezin je cilj dobrobit građana. Ovi pak ne pružaju dokaz grijeha sebičnosti kada teže sreći na polju koje ovisi o njihovoj volji, imaju pravo brižno upravljati svojim privatnim životom, težiti za snagom osjećaja i zadovoljstava, njegovati osjećajnost i prijateljstvo.

Sljedeće ograničenje slobodnog djelovanja pojedinca u zajednici sastoji se u tvrdnji da sva ljudska bića posjeduju, samom svojom ljudskom prirodom, neka neotuđiva prava. Prosvjetiteljstvo se ovdje koristi naslijeđenom misli o prirodnome pravu kakvo je ustanovljeno u 17. i u 18. stoljeću: osim prava koja građani uživaju u sklopu svoga društva, oni posjeduju i druga, zajednička

svim stanovnicima kugle zemaljske, dakle svakome, prava koja nisu pisana ali zato nisu manje važna. Svako ljudsko biće ima pravo na život; stoga je smrtna kazna protuzakonita, čak i kad je riječ o zločincu koji je ubio: ako je privatno ubojstvo zločin, zašto to ne bi bilo i javno ubojstvo? Svako ljudsko biće ima pravo na integritet svoga tijela; dakle mučenje je nelegitimno, čak i ako se provodi u ime državnog razloga. Pripadnost ljudskome rodu, univerzalnom čovječanstvu važnija je od pripadnosti bilo kojem društvu. Praksa slobode postaje stoga sadržana u zahtjevu *univerzalnosti* i posvećenosti, koje je napustilo dogme i relikvije, i nadalje se utjelovljuje u novopriznatim „pravima čovjeka“.

Ako sva ljudska bića posjeduju cjelinu istovjetnih prava, slijedi da su jednaka u pravima; zahtjev za jednakošću proizlazi iz univerzalnosti. Ona omogućuje vođenje borbi koje traju: pred zakonom, žene trebaju biti ravnopravne s muškarcima; ropstvo valja ukinuti, otuđenje slobode jednog ljudskog bića nikad ne može biti zakonitom; sirotinji, neobrazovanima i marginaliziranim valja priznati njihovo dostojanstvo, a djecu valja doživljavati kao pojedince.

Ta potvrda ljudske univerzalnosti potiče zanimanje za društva drugačija od onih u kojima smo rođeni. Putnici i zanstvenici ne mogu preko noći prestati prosuđivati o dalekim narodima prema kriterijima proizšlim iz njihove vlastite kulture; pa ipak, njihova je radoznalost probuđena, postaju svjesni mnoštva oblika koje može poprimiti civilizacija i počinju prikupljati podatke i analize koji s vremenom mijenjaju njihovo mišljenje o čovječanstvu. Jednako je s pluralitetom u

vremenu: prošlost prestaje biti utjelovljenje vječnog ideala ili naprosto popis primjera, postaje slijedom povijesnih razdoblja od kojih svako posjeduje svoju cjelovitost i navlastite vrline. Spoznaja o postojanju društava različitih od društva promatrača omogućuje mu istodobno da i sebi uputi manje naivan pogled: više ne doživljava vlastitu tradiciju prirodnim poretkom svijeta. Tako Francuz Montesquieu može kritizirati Perzijance, ali i zamisliti Perzijance koji s pravom kritiziraju Francuze.

To je u općim crtama program uobličen u stoljeću prosvjetiteljstva. Kako o njemu suditi danas, dvjesto pedeset godina nakon njegove pojave? Nameće se, kazali bismo, dvostruka tvrdnja. S jedne strane, u Europi i u dijelovima svijeta na koje je ona utjecala duh prosvjetiteljstva nesporno je odnio pobjedu nad neprijateljem protiv kojega se borio. Spoznavanje svijeta slobodno napreduje ne obazirući se na ideološke zabrane. Pojedinci više ne strahuju toliko od autoriteta tradicije i nastoje sami upravljati svojim privatnim prostorom istodobno uživajući veliku slobodu izražavanja. Demokracija, ili vladavina naroda uz poštovanje privatnih sloboda, posvuda je postala omiljenim i poželjnim modelom. Univerzalna čovjekova prava smatraju se zajedničkim idealom; jednakost pred zakonom pravilo je na snazi u svim legitimnim državama. Brinuti se o svojoj osobnoj sreći ili o sreći zajednice izbor je života koji nikoga ne sablažnjuje. To, dakako, ne znači da su tako zamišljeni ciljevi postignuti; ali ideal je bio prihvaćen i danas se još kritizira postojeći poredak nadahnut duhom

prosvjetiteljstva. Pa ipak, s druge strane, predviđeni željeni boljici još nisu dokraja postignuti, nekoć dana obećanja nisu održana. Posebice je 20. stoljeće, koje je upoznalo krvoprolića dvaju svjetskih ratova, totalitarne režime uspostavljene u Europi i drugdje, smrtonosne posljedice tehnoloških dostignuća, rekli bismo, u cijelosti iznevjerilo nekoć iskazane nade, dotle da se prestalo pozivati na prosvjetiteljstvo, a ideje sadržane u riječima poput humanizma, emancipacije, napretka, razboritosti, slobodne volje pale su u zaborav.

Tvrdokorni jaz između onoga što se moglo shvatiti kao obećanje i stvarnosti svijeta danas zahtijeva od nas prvi zaključak: svako strogo optimistično iščitavanje povijesti zapravo je iluzija. Istina je, međutim, da je takva vjera u linearni i beskonačni napredak ljudskoga roda mogla privući neke mislioce prosvjetiteljstva. Jedan od njihovih značajnih predšasnika, engleski pjesnik Milton, žali što čovječanstvo, podređujući se diktatu tradicije, dragovoljno ostaje u djetinjstvu, poput učenika koji se ne usudi progovoriti bez učiteljeva naputka. On izražava nadu da će ono, zahvaljujući slobodnu djelovanju razuma, dosegnuti i svoje zrelo doba. U Francuskoj Anne-Robert-Jacques Turgot u govoru naslovljenom *Filozofska tablica uzastopnoga napretka ljudskoga duha* (1750.) izjavljuje: „Običaji postaju pitomiji, ljudski se duh prosvjetljuje, a izolirani narodi približavaju jedni drugima [...] cjelokupna se masa ljudskoga roda [...], polaganim koracima, kreće prema većem savršenstvu<sup>61</sup> (doduše, u trenutku kad je napisao tu rečenicu, autor je imao tek dvadeset četiri

godine!). Drugi, poput Voltairea i D'Alemberta, zaputit će se s više ili manje opreza istom putanjom. Lessing će zagovarati ideju napretka u svome djelu *Obrazovanje ljudskog roda* (1780.).

Condorcet će napisati duhovnu oporuku na podu svojeg skrovišta u vrijeme progona tijekom jakobinskog terora (1793.) i nasloviti je *Nacrt povijesnog prikaza napretka ljudskog duha*. Svi ti autori vjeruju da će čovječanstvo, usprkos kašnjenju i sporosti, moći dosegnuti svoj vrhunac zahvaljujući širenju kulture i znanja. Takvo će viđenje povijesti kao ostvarenja nekog cilja ponoviti i još osnažiti Hegel, potom Marx i ono će, zahvaljujući potonjem, postati dijelom komunističke doktrine.

Ipak, bilo bi pogrešno pripisati to vjerovanje samom duhu prosvjetiteljstva. Ustvari, Turgotov i Lessingov izbor bili su dovedeni u sumnju već u trenutku njihova iznošenja. Brojni drugi autori, poput Humea i Mendelssohna, ne dijele vjeru u mehanički iskorak prema savršenstvu, koji uostalom i nije drugo doli prebacivanje kršćanske doktrine u profano polje kad je riječ o putanjama providnosti; oni odbijaju iščitavati povijest kao ispunjenje nekog cilja. Najdublji mislilac na francuskom jeziku u doba prosvjetiteljstva Jean-Jacques Rousseau najoštrije će se suprotstaviti takvu poimanju. Prema njemu, ljudskoj vrsti nije svojstveno koraćanje prema napretku, nego samo *usavršavanje*, to jest sposobnost da se učinimo boljima, kao i da poboljšamo svijet, ali učinci nisu ni zajamčeni ni nepovratni. To ljudsko obilježje opravdava sve napore, ali ne jamči nijedan uspjeh.

Osim toga, Rousseau vjeruje da se svaki napredak neizbježno plaća zaostajanjem na nekom drugom području. Njegova *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima* (1755.) obiluje tvrdnjama u tom smislu. Slučaj je „mogao usavršiti ljudski razum unazadivši vrstu, učiniti biće zlim učinivši ga društvenim bićem“. „Napredak koji je uslijedio bio je prividno u istoj mjeri korak prema savršenstvu pojedinca, a, ustvari, prema nemoći vrste.“ Potreba da se razlikujemo odgovorna je „za ono što je najbolje i najgore među ljudima, za naše vrline i za naše mane“. Rousseau zapravo ne tvrdi da je nazadovanje jedini smjer u kojem se upućuje čovječanstvo, kao što i ne preporučuje, a to se gdjekad vjeruje, povratak unatrag. On doslovce upozorava na preklapanje pozitivnih i negativnih učinaka. Razlog toga dvostrukog pokreta počiva upravo u samom čovjekovu položaju. Svojestveno je čovjeku da posjeduje određenu slobodu koja mu omogućuje mijenjati sebe i mijenjati svijet, a ta mu ista sloboda omogućuje činiti dobro kao i zlo. Sama je njegova usavršivost odgovorna za njegove najveće uspjehe, ali je i izvor njegovih nedaća; zahvaljujući njoj buja njegova „prosvjetljenost i njegove pogreške, njegovi poroci i vrline“. Svojestveno je čovjeku da iz pogleda drugih stekne osjećaj vlastite opstojnosti, koje se nije kadar odreći; a ta se potreba potvrđuje u jednakoj mjeri u ljubavi i u silovitosti: mladići koji polijevaju benzinom i pale djevojke koje su ih odbile ne djeluju iz drugih razloga. „Dobro i zlo proistječu iz istog izvora“<sup>2</sup>, zaključuje Rousseau.

Odatle proizlazi da je uzaludna svaka nada u linearnost napretka. Problemi s kojima se suočava društvo